

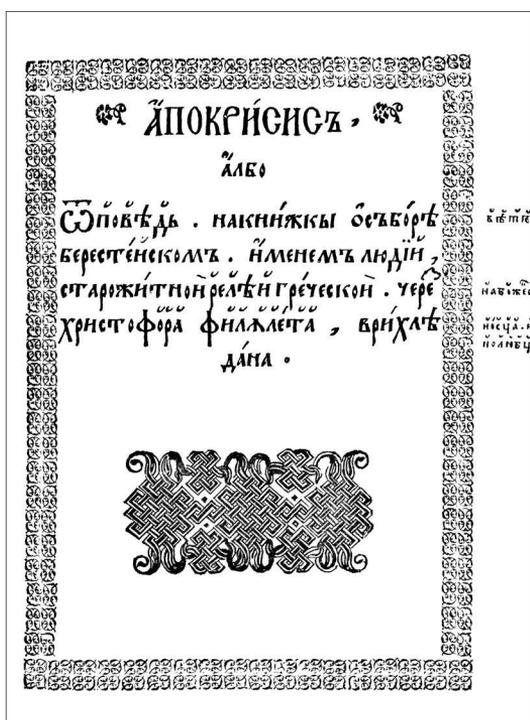
Наталія Бондар

ПАПІР «АПОКРИСИСУ» ХРИСТОФОРА ФІЛАЛЕТА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ДРУКУВАННЯ ПАМ'ЯТКИ

Острозька друкарня, фундована з ініціативи Василя-Костянтина Острозького, задумувалася князем насамперед як своєрідний інструментарій реалізації власних планів. Знаючи князя як людину, що тримала справи під особистим контролем, припускаємо, що у його друкарні могло видаватися виключно те, що узгоджувалося з його поглядами, інтересами та зацікавленнями. Звичайно, острозька типографія відіграла визначну роль як наукова, просвітницька та освітня інституція, однак варто зважувати на й те, що в першу чергу це була друкарня приватного власника. А її власник В.-К. Острозький мав амбіції визначного дежавного мужа та політика, належав до найвпливовіших магнатів Речі Посполитої, позиціонував себе як некоронований король України-Руси.

Аналіз репертуару Острозької друкарні засвідчує, що князь В.-К. Острозький не задумував створення видавничого центру для забезпечення Київської митрополії богослужбовою літературою та впорядкування богослужіння, як це було в типографіях Балабанів, Києво-Печерської лаври, Мамоничів, не ставив цілей отримання прямого матеріального зиску від продажу книжок і не культивував ідей «просвітительства», як це відбувалося в друкарнях Івана Федорова та Петра Мстиславця у Москві, Заблудові, Львові та Вільнюсі. Надруковані в Острозі книжки віддзеркалювали ідеї та проекти В.-К. Острозького, що відзначалися широтою, різноаспектністю та різнонаправленістю. В репертуарі острозької друкарні бачимо повний текст Біблії церковнослов'янською мовою, кілька підручників, праці отців церкви (Йоана Златоуста та Василя Великого), полемічні трактати, твори дидактичного змісту. Серед полемічних творів, направлених на критику щойно укладеної унії православної церкви з католицькою, найбільш помітний вплив на сучасників та нащадків справив «Апокрисис», виданий під псевдонімом Христофора Філалета. Хоча цей твір з'явився без зазначення місця та часу видання, його публікація видається цілком суголосною поглядам та позиції В.-К. Острозького.

Загалом переважна більшість виданих в Острозі книг¹ містить відомості про час та місце їх публікації або додаткові ознаки їх місцевого друкування – герб В.-К. Острозького, присвяту князеві тощо. «Апокрисис» є серед виключень, оскільки місце та час видання на книжці не зазначені, герба та посвяти князю Василю-Костянтину немає. Тому його випуск в Острозі й до цього часу певною мірою залишається дискусійним. Серед інших видавничих осередків, що могли видати цей твір, називають насамперед вільнюську типографію Мамоничів або ж якусь польську, вірогідно, краківську приватну друкарню.

Титульний аркуш «Апокрисису»
Христофора Фіалета
(Остріг, 1597-1599)

Вважається, що «Апокрисис» опублікований у 1598-1599 роках. У найавторитетніших бібліографічних довідниках, зокрема, в каталозі Олександри Гусевої, видання датується часом не раніше жовтня 1597 р. до 1599 р.² Наприкінці посвяти твору (арк. [3] зв.) згадується 30 жовтня 1597 р. («З Вильня остатнего дня месяца октябрю по старожитного року афчз»), тобто книжку було надруковано вже після цієї дати.

Наше дослідження паперу «Апокрисису» Х. Фіалета було проведене у тому числі з метою підтвердження або заперечення за допомогою філігранологічної аргументації факту публікації книжки саме в Острозі. Окрім того аналіз філіграней примірників видання надає відомості про ринки закупівлі паперу, подеколи про почерговість друкування частин книжки, варіанти її набору та оформлення, подеколи фіксує факти застосування окремих видавничих практик, наприклад, комплектування примірників із паперу різної якості.

¹ Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574-1800. – Львів, 1981. – Кн. 1: 1574-1700. – 136 с.

² Гусева А.А. Издания кирилловского прифита второй половины XVI в.: сводный каталог. – Москва, 2003. – Кн. 1-2. – С. 1077-1079 (№ 157).

Варто мати на увазі, що потенціал філігранологічних досліджень через недостатню накопичену кількість емпіричного матеріалу ще не окреслений і далеко не вичерпаний. До деяких висновків дослідники можуть приходити не безпосередньо при аналізі особливостей паперу одного або кількох видань, а тільки після комплексного дослідження групи видань однієї чи кількох друкарень, або ж іще більших масивів видань і примірників. Тому нам видається важливою фіксація отриманих внаслідок вивчення водяних знаків паперу кожного видання і кожного доступного примірника результатів, і їх введення в науковий обіг.

Дослідження філіграней стародрукованих пам'яток надає унікальну можливість отримати відомості, якими не володіли навіть видавці та друкарі, оскільки при закупівлі паперу вони навряд чи мали потребу аналізувати його за сюжетно-видовими ознаками філіграней водяних знаків.

Перед тим як безпосередньо перейти до аналізу видів паперу «Апокрисису», коротко окреслимо його видавничі характеристики. Видання надруковане форматом у четвірку, тобто половинка сюжетної філіграні розміщується на кожному другому аркуші при корінці. «Апокрисис» складається з 222 нумерованих аркушів, відтак містить 111 аркушів із половинками водяних знаків (умовно 56 повних водяних знаків). Організований у 56 переважно чотириаркушних зошитів.

Історія дослідження паперу «Апокрисису» доволі лаконічна – попередньо перелік його водяних знаків за примірником Бібліотеки Вільнюського університету з їх зображеннями вмістив в альбомі водяних знаків Великого князівства Литовського литовський філігранолог Едмундас Лауцявічюс³. Він зафіксував філіграні п'яти сюжетів – Орел із серцем на грудях, у бароковому картуші з завітками під короною (Лауц. 217)⁴; Єліта у бароковому картуші під короною чотирьох близьких різновидів (Лауц. 1540, 1541, 1544, 1546); Топор під короною у бароковому картуші, зверху з орлом, двох видів (Лауц. 1706, 1707), Леліва в лінійному картуші із завітками (Лауц. 2209) та Сліповрон у прямокутному бароковому картуші трьох різновидів (Лауц. 2728, 2729, 2732). Далі по тексту ми повертатимемося до результатів цього дослідження і зазначимо ті водяні знаки, які не вдалося виявити Е. Лауцявічюсу. Поки відмітимо, що його публікація надає інформацію лише про сюжети водяних знаків в одному з примірників без зазначення кількості їх представлення, місця розміщення, відсоткового співвідношення в межах примірника та динаміки зміни різних видів паперу.

³ *Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV-XVIII a.: atlasas = Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV-XVIII в.: атлас.* – Vilnius, 1967. – № 217, 1540, 1541, 1544, 1546, 1706, 1707, 2209, 2728, 2729, 2732; [текст]. – Р. 247.

⁴ Далі ми вмішуватимемо посилання на номер відповідного знаку з альбому Е. Лауцявічюса, оскільки саме це видання надає найбільш повну інформацію про види паперу, виявлені в «Апокрисисі».

Пропоноване нами дослідження паперу «Апокрисису» було проведене на матеріалі чотирьох примірників з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського⁵, один із яких повний, три інші – без кількох аркушів. Відмітимо, що видання не належить до рідкісних, воно представлено в сучасних українських, російських, польських та литовських збірках щонайменше 26 примірниками⁶, і всі вони також мають стати об'єктами дослідження.

У складі чотирьох проаналізованих примірників було виявлено водяні знаки 9 сюжетів, що майже вполовину більше, ніж зафіксовано в публікації Е. Лауцявічюса. Це філіграні Ястжембец / Тупа підкова в бароковому картуші, Єліта в бароковому картуші, Топор під півмісяцем в бароковому картуші, Орел одноголовий без обрамлення, Пулкозіц в овалі, Леліва в лінійному картуші, Сліповрон у бароковому картуші, Леварт у бароковому картуші, Колоски в бароковому картуші. Далі в таблиці наведено відсоткове представлення філіграней окремо в кожному з примірників та разом у чотирьох примірниках збірки НБУВ, а також посилання на номери відповідних знаків в альбомі Е. Лауцявічюса та ілюстрації з цього альбому, подані в додатку до статті.

Таблиця 1. Водяні знаки примірників «Апокрисису» з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського

№	Сюжет філіграні	Кол. Попова 157	Кир. 824	Кол. Попова 156	Кир. 664	Загалом	Номер в альбомі Е. Лауцявічюса	Номер відповідної ілюстрації
1	Ястжембец / Тупа підкова	55%	7%	25%	40%	32%	2685-2687	1
2	Єліта	3%	36%	22%	9%	18%	1534, 1540	4, 5
3	Топор	11%	9%	11%	10%	10%	1703, 1705	2, 6
4	Орел	11%	18%	11%	4%	11%	222	12
5	Пулкозіц	Немає	2%	5%	18%	6%	немає	10
6	Леліва	9%	5%	4%	5%	6%	2209	3
7	Сліповрон	11%	4%	4%	2%	5%	2729	9
8	Леварт	Немає	5%	5%	2%	3%	2247	7, 8
9	Колоски	Немає	4%	7%	4%	4%	3735, 3736	11
	Не встановлено знаків	–	10%	3%	4%	5%		

Як свідчать наведені в таблиці відомості, розподіл паперу по примірниках відзначається суттєвою нерівномірністю. Відмітимо, що серед стародрукова-

⁵ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. – Відділ стародруків та рідкісних видань. – Шифри зберігання Кир.664(1), Кир.824(1), Кол. Попова 156, Кол. Попова 157.

⁶ Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в. – Кн. 1-2. – С. 1079 (№ 157); Острозька академія XVI-XVII століття. Енциклопедія / ред. колегія: Ігор Пасічник (гол. редкол.), Петро Кралюк (відпов. ред., заст. гол. редкол.) та ін. – Острог, 2011. – С. 21.

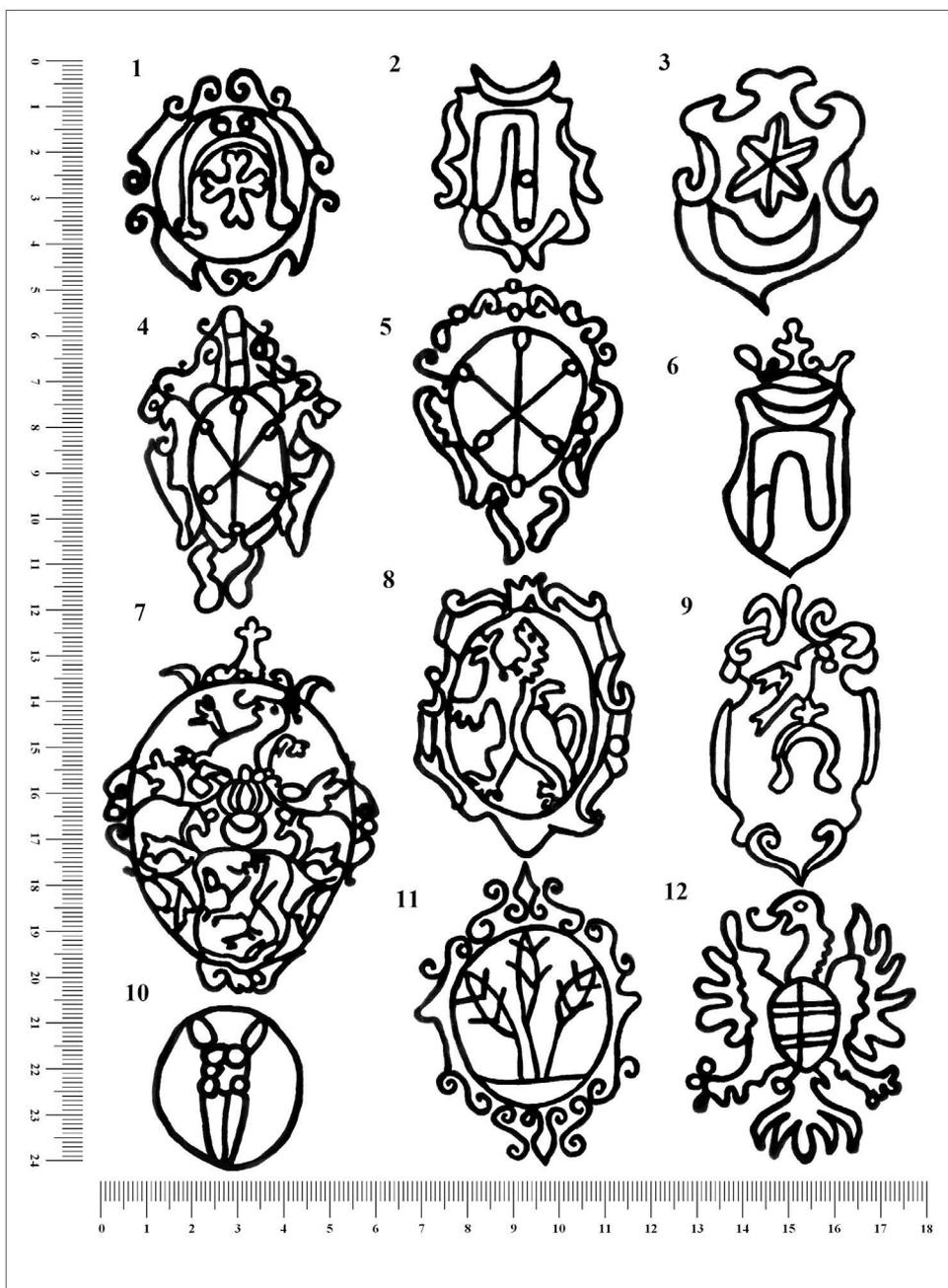
них видань цього періоду більш поширені випадки, коли група примірників демонструє приблизно однакову кількість різних видів паперу та подібну динаміку зміни цих видів. Значні відмінності філіграней одних і тих же аркушів та зошитів у різних примірниках можуть вказувати на закупівлю великої партії різного паперу ще до початку друку. Проте аналіз системи заміни одних філіграней в «Апоскрисісі» іншими показує поступову закупівлю паперу невеликими партіями. Попередньо можемо припустити, що папір «Апоскрисису» сортувався за якістю для збирання кращих та гірших примірників, і саме внаслідок цього водяні знаки розподілилися нерівномірно. Сортування паперу могло відбуватися як на етапі його накопичення ще до початку роботи, так і після друкування тиражу. Подібна практика збирання кращих та гірших за якісними ознаками паперу екземплярів нерідко застосовувалася друкарнями. Зокрема, ми фіксували її використання при комплектуванні накладу острозького видання «Книги о постничестві» Василя Великого 1594 р.⁷

Найкращим за якістю є примірник «Апоскрисису» (шифр зберігання Кол. Попова 157). Більш ніж половину його паперу марковано філігранню Ястжембец. Цей папір виглядає найякіснішим серед всіх видів. Найгіршим є папір зі знаком Єліта. Закономірно у примірнику Кол. Попова 157 виявлено незначну кількість паперу Єліта, і зовсім не виявлено також доволі низькоякісного паперу з філігранями Пулкозіц, Леварт та Колоски. Загалом при комплектуванні примірників різної якості аркуші сортувалися не за філігранями, а за візуальними ознаками, – поганим вважався папір тонкий, занадто м'який, із проривами, плямами, пожовклий, менший від стандартного за розмірами.

Загальний аналіз використаного в стародруках паперу свідчить, що на той час все ще не вдалося вирішити проблему виробництва спеціального книжкового паперу. Такий папір мав бути водночас цупким, міцним, білого кольору, не рватися при друкуванні, на ньому не мала розтікатися фарба й не мали проступати рядки зі звороту. Більшість використаного в «Апоскрисісі» паперу не відповідає цим вимогам в достатній мірі. Фіксується доволі багато аркушів із проривами паперу, особливо у примірниках Кир.824 та Кир.664.

За видовими ознаками виявлений папір цілком кореспондується з попередніми острозькими виданнями, найбільше із «Маргаритом» 1595 р. Із дев'яти видів знаків немає жодного, який не використовувався в хоча б одному із попередніх найбільших за обсягом острозьких видань – Біблії 1581 р., «Книзі о постничестві» Василя Великого 1594 р. та «Маргариті» Йоана Златоуста 1595 р. Це засвідчує вже налагоджені зв'язки із закупівлі паперу переважно краківського виробництва або ж переважання краківського паперу на ринку західноукраїнських земель.

⁷ Бондар Н.П. Філіграні примірників «Книги о постничестві» Василя Великого 1594 р. острозького друку як джерело для дослідження діяльності Острозького видавничого осередку // Острозька давнина: науковий збірник. – Остріг, 2013. – Вип. 2. – С. 99-113 (зображення філіграней див. на с. 101).

Філіграні «Апокрисису» Христофора Філлета (Острів, 1597-1599)

Оскільки в передмові «Апокрисису» вказано на кінець жовтня 1597 р., будемо вважати, що десь у цей час і розпочався друк книжки. Невикористання тут острозького паперу може свідчити або про те, що місцева папірня ще не почала працювати, або ж про небажання використовувати її продукцію, аби унеможливити встановлення місця друку цього гострополемічного твору. Більш вірогідним видається перше з припущень.

Найширше в примірниках «Апокрисису» представлений папір із водяним знаком Ястжембец / Тупа підкова в округлому бароковому орнаментованому картуші без корони (іл. 1), що складає близько третини від загальної кількості. Він є найякіснішим порівняно з усіма іншими видами паперу. Відмітимо, що цей папір не фіксує Е. Лауцявичюс у складі примірника Бібліотеки Вільнюського університету, вірогідно, досліджений колегою екземпляр видання надрукований на менш якісному папері.

Форма картуша водяного знаку не дозволяє однозначно визначити верх та низ зображення. Якщо вважати підкову оберненою кінцями вверху, то філігрань відповідатиме польському гербу Ястжембец, кінцями вниз – гербу Тупа підкова. Походження знаку пов'язується із папірнями під Краковом. У публікації польського дослідника Влодзімежа Будки подібні до виявлених водяні знаки атрибутовано папірні в Оклесьні, однак схожі за сюжетом в пишніших барокових картушах під коронами – млинові у Грембеніце⁸. Подібна продукція з філігранню Ястжембец вироблялася в Почесній на Варті на землях Ольштинського староства⁹. Однак використаний у «Апокрисисі» папір має, безперечно, краківське походження, він фіксується і в інших виданнях острозької типографії. Такий папір був широко вживаний при друкуванні Біблії 1581 р.¹⁰, «Книги о постничестві» Василя Великого 1594 р.¹¹, «Маргариту» Йоана Златоуста 1595 р.¹² та пізніших острозьких видань. Згадана філігрань фіксується також і на папері тогочасних вільнюських друків¹³.

Наступним за репрезентативністю є папір Єліта в орнаментальному картуші із завітками (іл. 4, 5). Сюжет зображення відповідає однойменному польському гербу у вигляді трьох перехрещених двобічних списів. Папір зі знаком Єліта в «Апокрисисі» неякісний, часто маркований ним аркуші мають прориви. Знак розташований ближче до верху, а не посередині аркуша, що свідчить про нестандартні розміри використаного паперу (схоже, менші порівняно з іншими видами).

⁸ Budka W. Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki / Redaktor naukowy Józef Dąbrowski. – Duszynki-Zdrój, 2009. – S. 275, 280.

⁹ Dąbrowski J., Siniarska-Czaplicka J. Rękodzieło papiernicze. – Warszawa, 1991. – S. 260.

¹⁰ Бондар Н.П. Папір видань Острозької друкарні // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Київ, 2012. – Вип. 34. – С. 339.

¹¹ Бондар Н.П. Філіграні примірників «Книги о постничестві» Василя Великого 1594 р. острозького друку... – С. 99-113.

¹² Бондар Н.П. Папір видань Острозької друкарні. – С. 343-344.

¹³ Laucevicius E. Popierius Lietuvoje XV-XVIII a. = Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV-XVIII в.: [текст]. – Р. 212.

Що стосується походження філіграні Єліта, то її варіанти дослідники співвідносять із польською папірнею у Вільковіце під Краковом, власниками якої були краківські міщани Вільчковські, нобілітовані до гербу Єліта¹⁴. Такий папір також вироблявся в українських воєводствах Речі Посполитої. Зокрема, філігранню Єліта маркувала свою продукцію лівчицька папірня під Львовом, що перебувала у власності Станіслава Коритка відповідного герба¹⁵. Документи фіксують папірню в Лівчицях із 1590 р.¹⁶, однак підльвівське походження використаного в «Апокрисисі» паперу викликає у нас застереження, оскільки такий папір насамперед мав би продаватися та масово викорисовуватися у Львові, чого за нашими спостереженнями не відбувалося. Маркований водяним знаком Єліта папір також вироблявся у Чесанові Белзького воєводства¹⁷. Однак використаний в «Апокрисисі» папір мав, на нашу думку, підкраківське походження.

Філігрань Топор складає більш ніж десятю частину від загальної кількості паперу, фіксується у різних варіантах – під півмісяцем у бароковому картуші (іл. 2), під півмісяцем у бароковому картуші зверху з короною (іл. 6) та, рідше, під півмісяцем у бароковому картуші зверху з орлом (немає зображення). Папір із водяним знаком у вигляді сокири у різних видозмінах був широко розповсюджений в Україні та на сусідніх територіях. Походження філіграней із гербом Топор в цей період пов'язується з папірнями у власності Тенчинських під Краковом у їх маєтках Тенчинек та Кшешовіце¹⁸. Раніше подібну продукцію виготовляла також і Люблінська папірня, оскільки Тенчинські були люблінськими старостами, однак на час випуску «Апокрисису» це староство посіли представники родини Фірлеїв (про папір із їхнім родовим знаком йтиметься далі).

У такій же кількості в «Апокрисисі» представлено й папір з філігранню Орел одноголовий без картуша (іл. 12). Його походження дослідниками не встановлене. Папір із орлом у різних модифікаціях був широко розповсюджений в Короні та Литві, побутував на українських і білоруських землях Речі Посполитої. На нашу думку, папірня, що його виробляла, розташовувалася у Краківському воєводстві. Такий папір фіксується польськими дослідниками, зокрема, Ядвігою Сінярською-Чаплицькою¹⁹, проте поки що точне місце його виробництва не з'ясоване. Цікаво, що Е. Лауцявічюс виявив

¹⁴ *Simiarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XV do połowy XVIII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969. – S. 10.

¹⁵ *Мацюк О.Я.* Історія українського паперу. – Київ., 1994. – С. 52-53.

¹⁶ *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях: XVI – початок XX століття. – Київ, 1974. – С. 48.

¹⁷ *Мацюк О.Я.* Бумага заблудовских изданий // Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание. – Минск, 1984. – С. 130-136.

¹⁸ *Simiarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej... – S. 19-20.

¹⁹ Там само. – № 774.

та опублікував філігрань сюжету «Орел із серцем на грудях у бароковому картуші під короною» (Лауц. 217), однак не виявив паперу зі знаком Орел одноголовий без обрамлення. Між тим, в аналізованих нами примірниках не фіксується папір з сюжетом «Орел у бароковому картуші під короною».

Філігрань Пулкозіц²⁰ (іл. 10) відповідає однойменному польському гербу, зображує голову осла (козла, бика) в овалі. Філігрань має нечіткі обриси, вірогідно, через це погано ідентифікується. Подібний папір не фіксується Е. Лауцявічюсом серед знаків «Апокрисису» Бібліотеки Вільнюського університету²¹.

В публікаціях Я. Сінярської-Чапліцької та В. Будки зазначається, що папір з філігранню Пулкозіц виготовлявся папірнею в Седльці Краківського повіту²², власником якої був Валентин Кляйнер, що послуговувався шляхетським гербом Пулкозіц роду Мінорів²³.

Папір із філігранню Леліва в лінійному картуші (іл. 3) відповідає польському гербу з такою ж назвою, що зображує шестикутну зірку, розташовану над півмісяцем. На філіграні зірка більше схожа на шестипелюсткову квітку. Виробництво паперу зі знаком Леліва приписується папірні у Буську неподалік Львова²⁴. Використання такої філіграні буською папірнею пояснюється тим, що упродовж 1588-1595 рр. буське староство обіймав Станіслав Тарновський герба Леліва. Папір з філігранню Леліва був розповсюджений в Україні, трапляється в острозьких виданнях, починаючи з «Маргарита» Йоана Златоуста 1595 р. У тогочасних краківських друках подібний папір нам виявити не вдалося, що, вірогідно, свідчить про його немісцеве виробництво. Втім, і його українське походження викликає деякі застереження, оскільки цей папір доволі якісний і його трапляється багато, а підльвівські паперові млини не стали потужними виробниками паперу. Тому, на нашу думку, питання про місце його виробництва потребує подальшого дослідження.

Використаний серед паперу «Апокрисису» водяний знак Сліповрон у бароковому картуші (іл. 9) за сюжетом відповідає однойменному польському гербу. Він зображує обернену кінцями вниз підкову зверху з хрестом, на якому сидить крук з кільцем у дзьобі. Папір із таким знаком на початку XVII ст. був розповсюджений на українських землях Речі Посполитої. По-

²⁰ *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej... – № 835.

²¹ *Laucevicius E.* Popierus Lietuvoje XV-XVIII a. = *Лауцявічюс Э.* Бумага в Литве в XV-XVIII в.: [текст]. – P.247.

²² *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej... – S. 17; *Budka W.* Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki. – S. 275, 280.

²³ *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej... – S. 17.

²⁴ *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях: XVI – початок XX століття. – С. 29-30.

дїбною філігранню маркувала свою продукцію папірня у Млодзейовіце під Краковом, що була у власності Млодзейовських герба Сліповрон²⁵.

Папір зі знаком Леварт (іл. 8) також зображує відповідний польський герб у вигляді міфічного леопарда у лінійному картуші. Виробництво паперу пов'язане із родиною Фірлеїв, що володіли папірнями у Любліні та Коцьку. Серед паперу «Апокрисису» нам трапився один аркуш паперу з філігранню Леварт інакшого, більш ускладненого малюнка²⁶ (іл. 7) (Кир.664, арк. 9/12). Типовою була ситуація, коли в одній і тій же папірні використовували два різні зображення. Можемо припустити, що більш складний герб позначав якісніший та дорожчий за ціною папір. Знак Леварт не фіксується Е. Лауцявічюсом у примірнику «Апокрисису» Бібліотеки Вільнюського університету²⁷.

Філігрань Колоски (іл. 11) зображує три колоски у картуші з бароковим обрамленням. Трапляються аркуші менших порівняно зі стандартними розмірів. Такий папір виготовлявся підприємством у Мнішеку під Краковом, і маркувався філігранню з гербом настоятеля місцевого цистеріанського монастиря Станіслава Решки. Філігрань Колоски також не фіксується Е. Лауцявічюсом у складі вільнюського примірника «Апокрисису»²⁸.

Проаналізувавши філіграні різних примірників «Апокрисису», можемо зробити висновок про виготовлення використаного тут паперу переважно млинами Краківського воєводства. Однак фіксуються й види, що не є краківськими – Леварт та Єліта. На жаль, у складі примірників не виявлено жодного аркуша паперу із водяними знаками острозької папірні, що остаточно підтвердило б друк «Апокрисису» саме в Острозі. При цьому зафіксовані в примірниках філіграні не заперечують можливої появи книжки саме тут. Наприклад, в «Апокрисисі» не використовується папір вільнюського виробництва, що могло би вказати на друкування книжки у Вільнюсі, оскільки вироблений там в той час папір, на відміну від краківського, не вивозився на продаж до українських воєводств Речі Посполитої. Загалом використання польського паперу є традиційним для острозької друкарні, – ми вже наводили факти про такий папір у складі острозьких друків 80-90-х рр. XVI ст., раніших від «Апокрисису», у виданнях 1598 р. – фіксується папір острозького виробництва, у пізніших виданнях – знову підкраківський²⁹.

Поза сумнівом, для встановлення місця друку книжки можуть бути використані окрім філіграней також історико-книгознавчі відомості про шрифтові та орнаментальні особливості, власницькі та вкладні записи, видавничі

²⁵ *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej... – S. 18-19.

²⁶ *Budka W.* Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki. – S. 159.

²⁷ *Laucevicius E.* Popierus Lietuvoje XV-XVIII a. – P. 247.

²⁸ Там само.

²⁹ *Бондар Н.П.* Папір видань Острозької друкарні. – С. 337-351.

збірники-конволюти, особливості оправ, форзаців, макулатурних аркушів та інші аргументи. Тому коротко відзначимо окремі особливості аналізованих примірників «Апокрисису». По-перше, два з них сплетені у збірники-конволюти разом з примірниками «Отпису на лист... отця Ипатія, Володимирського і Берестейського єпископа» авторства Клірика Острозького. Ця праця була опублікована в Острозі в 1598 р.³⁰ форматом у четвірку на 57 нумерованих аркушах. Аналіз двох примірників «Отпису», приплетених до «Апокрисису», показав використання для їх друку паперу виключно острозького виробництва. Від початку книги до аркуша 30 виявлено острозьку філігрань із одночасним гербом Коньча (Слуцьких) під князівською короною³¹, починаючи із аркуша 30 – трискладовий герб Острозьких в овалі³², на якому вверху – Юрій Змієборець, або Погонь Руська, внизу – Острога та Коньча. Ці фактори є додатковою аргументацією на користь друкування «Апокрисису» саме в Острозі.

Ще один примірник «Апокрисису» (Кол. Попова 157), надрукований на найякіснішому папері, цікавий оправою вірогідного острозького походження. Крім того, під оправою цього примірника були виявлені макулатурні фрагменти кількох аркушів іншого острозького видання – «Книжиці у десяти розділах» травневого набору³³. Це стало підґрунтям припущення щодо острозького походження оправи примірника³⁴. Оправа виготовлена із коричневої шкіри із тисненням. Хоча окремі елементи її оформлення, зокрема, овальний середник у вигляді профільного зображення Ісуса Христа, що використовувався як емблема єзуїтів, викликають застереження, інші фактори все ж підтверджують її острозьке виробництво. Оправу з ідентичними елементами декоративного оздоблення має й примірник «Книжиці в десяти розділах» із суперекслібрисом князя В.-К. Острозького на верхній кришці і також із макулатурними картками острозького друку під оправою (Кир.665)³⁵. Все це є додатковими аргументами щодо виготовлення оправи «Апокрисису» в Острозі, і друкування книжки також в Острозі.

³⁰ Дата публікації «Отпису» в книжці не зазначена; видання датується за часом написання, вказаним у назві.

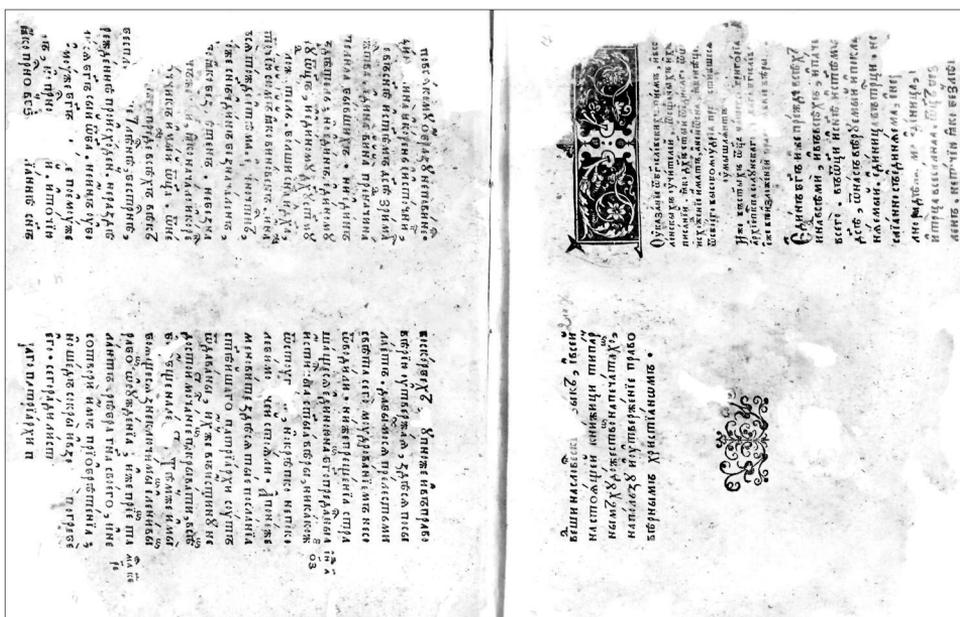
³¹ *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях: XVI – початок XX століття. – С. 141, № 365-367.

³² Там само. – № 362-364.

³³ *Исаевич Я.Д.* Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях // Федоровские чтения. 1978. – Москва, 1981. – С. 45, 47; *Його ж.* Преемники первопечатника. – Москва, 1981. – С. 19; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія: 1576–1636. – Київ, 1990. – С. 122.

³⁴ *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – С. 122.

³⁵ Детальніше про гіпотетичні острозькі оправи, в тому числі «Апокрисису» та «Книжиці в десяти розділах» див. *Бондар Н.П.* Острозькі оправи кирилических стародруків // Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині: науковий збірник. – Острог, 2011. – Вип. 3. – С. 440-447.

Макулатурні аркуші «Книжиці у десяти розділах» (Острів, 1598), виявлені під оправою «Апокрисису» Христофора Філалета (Острів, 1597-1599)

Таким чином, на користь публікації пам'ятки в Острозі свідчать конволюти «Апокрисису» з острозьким виданням «Отпису» 1598 р., характерна орнаментика оправи одного із примірників того ж стародруку острозького походження та видавничі аркуші острозького видання «Книжиці у десяти розділах», використані як макулатурні для виготовлення цієї оправи.

Загалом проведений філігранологічний аналіз продемонстрував, що найвірогідніше видання «Апокрисису» Х. Філалета було надруковане в острозькій друкарні наприкінці 1597 – на початку 1598 р. Видів паперу, що б заперечували можливість видання книги в Острозі, виявлено не було. Можемо гіпотетично дійти висновку і про те, що саме друк «Апокрисису» спонукав до відкриття острозької папірні, продукція якої фіксується починаючи із наступних місцевих видань, зокрема, з «Книжиці у десяти розділах», передмова якої датована червнем 1598 р.